



## Analyzing the Poetic Inscriptions of Borujerd Historical Mosques (Contents, Themes, Decorative Arts and Figures of Speech in Poetry)

Ali Sajadi\*

1. Assistant Professor, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

Received 2022/06/05 | Accepted 2022/08/23

### Abstract

Along with the culture of public utilities like the construction of mosques, some inscriptions, made from stone or tile, plaster, and wood, have been installed on part of the constructions, which contain valuable information about the founders, builders, artificers, benefactors, date of constructions and so on. These inscriptions can be discussed from different aspects and they express social, cultural, historical, and religious events of the period. This is the reason why they are so important among other historical documents.

This article aims at rereading the old inscriptions, reading the recently found texts, studying decoration arts, figures of speech in poetry, and themes in the historical Mosques of Borujerd along with the genealogy of builders and artists, founders, poets, and architects that are mentioned in the inscriptions and their construction periods. The research method in the present research is descriptive-analytical. It is conducted both in field and library methods. The findings will answer three main questions: (1) What is the order and sequence of the mosques' poetic inscriptions? (2) What are the concepts and messages in the inscriptions? (3) What figures of speech are used in the poetries of the inscriptions?

The results indicate that (1) the Installation of the poetic inscription on Borujerd Mosques has been started in the Safavid era and reached its peak in the Zand and Qajar eras (2) In the studied poetic inscriptions, figures of speech in poetry are used in addition to the decorative calligraphy and the names of some designers, architects, calligraphers, and poets are also mentioned in the text of the poems. (3) According to the text of inscriptions, the role of one of the Borujerd rulers' measures in construction activities and public utilities has not been mentioned much in history, is clarified.

**Keywords:** Mosque, Inscriptions, Architectural decorations, Borujerd

Copyright © 2020-2021 Cultural Heritage Records Studies. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.



Sajadi, Ali (2022). Analyzing the Poetic Inscriptions of Borujerd Historical Mosques (Contents, Themes, Decorative Arts and Figures of Speech in Poetry). *Cultural Heritage Records Studies*, 4(1), 13-31.

**Corresponding Author:** Ali Sajadi, Archaeological Research Institute, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. **Email:** [sajadi.ali86@gmail.com](mailto:sajadi.ali86@gmail.com)



## واکاوی کتیبه‌های شعر مساجد تاریخی بروجرد (مفاد، مضامین، هنرهای تزئینی و صناعات شعری)

علی سجادی<sup>۱\*</sup>

۱- استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۱/۳/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۱

### چکیده

در راستای فرهنگ امور عام‌المنفعه مانند ساخت مساجد، کتیبه‌هایی از سنگ یا کاشی، گچ و چوب بر قسمتی از بنا نصب شده است که حاوی اطلاعات ارزشمندی از جمله نام بانیان، سازندگان و هنرمندان، واقفان، تاریخ ساخت و غیره می‌باشند. این کتیبه‌ها از وجوه مختلفی قابل‌بحث و بررسی بوده و بیانگر رویدادهای فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و مذهبی جامعه زمانه خویش می‌باشند. به همین دلیل، این آثار در میان اسناد تاریخی بسیار مورد توجه هستند. هدف از این نوشتار، بازخوانی کتیبه‌های قدیمی، خوانش متن کتیبه‌های تازه شناسایی‌شده و بررسی هنرهای تزئینی، صناعات شعری، مضامین به‌کار رفته در مساجد تاریخی بروجرد است که در راستای شناسایی دوره‌های ساخت، تبارشناسی سازنده و یا هنرمندان، آمران، بانیان، واقفان و شاعران و مهندسانی است که در کتیبه‌ها از آن‌ها نام برده شده است. این پژوهش بر پایه بررسی میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای با روش تحلیلی، توصیفی در پاسخ به این پرسش‌ها انجام شده است: ترتیب و توالی کتیبه‌های شعر در این مساجد چگونه است؟ کتیبه‌ها متضمن چه مفاهیم و پیام‌هایی می‌باشند؟ چه صناعات ادبی در این کتیبه‌ها به‌کار رفته است؟

در این پژوهش، ضمن بازخوانی کتیبه‌های قدیمی و خوانش کتیبه‌های جدید، می‌توان به این نتایج اشاره کرد: ۱- از دوره صفویه، کاربرد کتیبه‌های شعر در مساجد بروجرد شروع شده و در دوره زند و قاجار به اوج گسترش خود رسیده است. ۲- در کتیبه‌های شعر، ضمن کاربرد هنرمندانه خطوط تزئینی، از آرایه‌ها و صناعات شعری به نحو مطلوب استفاده شده و نام برخی از طراحان، معماران، خطاطان و شاعران نیز در متن اشعار آورده شده است. ۳- بر اساس کتیبه‌ها، نقش اقدامات عمرانی و عام‌المنفعه یکی از حاکمان بروجرد که در تاریخ نام‌چندانی از وی نیامده، روشن شده است.

**واژه‌های کلیدی:** مسجد، کتیبه‌نگاری، تزئینات معماری، بروجرد.

کپی‌رایت © دو فصلنامه مطالعات اسناد میراث فرهنگی: دسترسی آزاد؛ کپی‌برداری، توزیع و نشر با ذکر منبع آزاد است.

سجادی، علی (۱۴۰۱). واکاوی کتیبه‌های شعر مساجد تاریخی بروجرد (مفاد، مضامین، هنرهای تزئینی و صناعات شعری). *مطالعات اسناد میراث فرهنگی*، ۴ (۱)، ۱۳-۳۱.



\* نویسنده مسئول: علی سجادی، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران  
پست الکترونیک: sajadi.ali86@gmail.com

## مقدمه

فرهنگ احداث و تعمیر مساجد، مدارس و بناهای عام‌المنفعه، یکی از امور خیر و خدایسندانه در فرهنگ اسلامی بوده است که مورد تأکید بسیار قرار گرفته است. در این رابطه، معمولاً کتیبه‌ای از سنگ یا کاشی و گچ و چوب و بعضاً آجر بر سر درگاه و یا قسمتی از بنا که در معرض دید بوده، نصب شده است. در این کتیبه‌ها، از بنیان، سازندگان و هنرمندان و واقفان نام برده شده و ضمن آن به تاریخ ساخت نیز اشاره شده است، به همین خاطر این کتیبه‌ها به یکی از اسناد پر استناد و متقن در میان اسناد تاریخی تبدیل شده‌اند و به‌عنوان یک عنصر تزئینی از وجوه مختلفی از نظر نوع خطاطی (هنر خوشنویسی)، تزئینات، نحوه حجاری (برجسته یا کنده‌کاری) مضامین و مفاهیم کتیبه‌ها قابل‌بحث و بررسی بوده و نکات و ناگفته‌های بسیاری را از تاریخ و اوضاع اجتماعی سیاسی اقتصادی و فرهنگی زمانی خویش را به یادگار دارند، اما مهم‌ترین رسالت این‌گونه کتیبه‌ها را می‌توان اطلاع‌رسانی آن‌ها دانست، که به دلیل خاصیت پیام‌رسانی مستقیم، در موقعیت خاص و در منظر بیننده نصب شده‌اند.

کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی در اکثر بناهای مذهبی و غیرمذهبی به کار می‌رفته است اما به‌طور قطع فاخرترین کتیبه‌ها در تزئینات بناهای مذهبی مخصوصاً مساجد استفاده شده است و از این‌رو آن‌ها در شمار مهم‌ترین تزئینات معماری لحاظ می‌گردند. خطوط کتیبه‌ها از نظر زیبایی‌شناسی ابنیه اسلامی، ارزش‌های هنری بنا را شکل می‌دهند (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۶: ۵۰۸) کتیبه‌ها گذشته از اینکه زیبا بوده و خلاقیت هنرمندان را در آفرینش زیبایی نشان می‌دهند، بازتاب شرایط فرهنگی، مذهبی و اجتماعی زمان خویش نیز هستند. به‌طور کلی تزئینات، نقش عمده‌ای در بیان اهداف اسامی دارند (حاجی‌زاده باستانی، ۱۳۹۷: ۱۷۵-۱۹۲).

کتیبه‌ها حاوی اطلاعات مهم سیاسی، اجتماعی و مذهبی هستند و به همین دلیل، می‌توان سیر تحولات سیاسی، اجتماعی و شعائر مذهبی را در روند کتیبه‌نگاری بررسی نمود. در واقع، می‌توان کتیبه را جزو مستندترین مدارک پژوهش دربارهٔ یک بنا به شمار آورد که گاه بر نقل‌قول‌های تاریخی رجحان دارند (بهپور، ۱۳۸۴: ۸۴). کتیبه‌ها در عین حال، سند مطمئنی در اعلام حمایت سیاسی و اقتصادی از ابنیه مذهبی و مساجد هستند که علاوه بر روزگار خود، در دوره‌های بعد نیز مورد احترام واقع می‌شدند. در حقیقت، کتیبه‌ها را می‌توان در بستر معمارانه، همراه با اهمیت محتوایی و معنایی در انتقال باورهای دینی و اعتقادی هر دوره‌ای، لحاظ نمود. کتیبه‌ها همواره بیانگر نوع اعتقادات جامعه در هر دوره تاریخی است (ر.ک: شایسته فر، ۱۳۸۴؛ یوسفی، ۱۳۸۹؛ کیانمهر، ۱۳۹۰: ۱۳۳-۱۵۴). کتیبه‌های ابنیه تاریخی، نقش اساسی در بازشناسی بنا و وقایع تاریخی زمان ساخت دارند. نام بانی، ذکر نوع و کارکرد بنا، تاریخ دقیق ساخت و یا تعمیر و بازسازی هر بنا، از مهم‌ترین نکاتی است که می‌تواند از متن یک کتیبه به دست آید (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۹۵: ۸۱-۹۴).

کتیبه‌ها از این نظر که با تاریخ تحولات معماری بناها گره خورده‌اند از ارزش و اهمیت زیادی برخوردار هستند. در معماری اسلامی هنر کتیبه‌نگاری با ظرافت تمام خطوط زیبا را به اشکال مختلف و همراه با نگاره‌های اسلیمی متنوعی بکار گرفته و مانند سایر هنرها سبب شکل‌گیری آثار متنوع هنری گردیده و به یکی از خصایص بارز بناها تبدیل شده است. هر کتیبه‌ای با هدف و نیت خاصی مانند نشر و اطلاع‌رسانی مضامین آموزه‌های مذهبی از جمله آیات قرآن، احادیث از پیامبر (ص) و معصومین (ع) و نیز اشعار مذهبی را دربرمی‌گرفته است و حاوی ماده تاریخ، تاریخ بناها یا نام بنیان و معماران و حجاران و خطاطان و غیره است. معمولاً، کتیبه‌ها بر سطوح داخلی یا خارجی مهم-



زوایای گوناگونی مانند ویژگی‌های هنری کتیبه‌نگاری یا خوشنویسی و زیبایی‌شناسی همچنین حامل پیامی مذهبی، ادبی و یادمانی، کارکرد بناها، حاکمان، سازندگان قابل بررسی و مطالعه هستند.

### اهداف و ضرورت پژوهش

تعدادی کتیبه در قالب شعر، در مساجد تاریخی از دوره صفویه تا قاجار نصب شده‌اند. این کتیبه‌ها، در معرض آسیب‌های طبیعی مانند زلزله و آسیب‌های انسانی از جمله سرقت و یا تخریب بر اثر طرح‌های توسعه و نوسازی قرار دارند. به همین خاطر، ثبت و مستندسازی و ضبط اطلاعات و معرفی کتیبه‌هایی که تاکنون مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته و معرفی نشده‌اند؛ حائز اهمیت است. این نوشتار، با هدف بازخوانی کتیبه‌های قدیمی و خوانش کتیبه‌های تازه شناسایی شده و همچنین بررسی ادبیات، اشعار و صناعات ادبی به‌کار رفته، مضامین و مفاهیم (میراث معنوی)، در راستای تبارشناسی نام، نسبت، جایگاه سیاسی و اجتماعی یا مذهبی سازندگان آمران و بانیان مسجد با استناد به متون تاریخی و در نهایت تاریخ ساخت و مرمت، معرفی بانیان، هنرمندان، شاعران و مهندسانی است که در این کتیبه‌های شعر به آن‌ها اشاره شده است.

### پرسش و فرضیه

این پژوهش با این فرض که متن اشعار کتیبه‌های سنگی به‌کار رفته، به شناسایی برخی از بانیان، هنرمندان، معماران، حکمرانان محلی، تاریخ ساخت و تعمیرات مساجد کمک نموده و همچنین لایه‌هایی از نظام مذهبی، فرهنگی و اجتماعی را روشن می‌سازد و در پاسخ به این پرسش‌ها مطرح شده است که: کتیبه‌های شعر در مساجد بروجرد از چه زمانی شروع و در چه زمانی به اوج خود رسیده است؟ کتیبه‌ها متضمن چه مفاهیم و پیام‌هایی می‌باشند؟ آیا در این کتیبه‌ها

ترین قسمت مساجد، مانند درگاه‌های ورودی، ایوان‌ها، ازاره‌ها، محراب‌ها، مناره‌ها، گنبد‌ها، و مناره‌ها به‌کاررفته است. تجزیه و تحلیل این آثار از منظرهای گوناگون هنری و موضوعی می‌تواند دریچه‌هایی فراسوی تاریخ، تمدن، و فرهنگ اسلامی بر دیدگان پژوهندگان معاصر بگشاید (Blair, 1994, P: 68-69).

بروجرد، یکی از شهرهای تاریخی ایران است که به دلیل موقعیت ویژه‌اش، در دوران اسلامی، به‌خصوص از زمان صفویه به بعد مخصوصاً در دوره قاجاریه، رونقی خاصی در معماری یافت. بر اساس متون تاریخی، در سال ۱۲۲۴ ق. حکومت عراق عجم به مرکزیت بروجرد و شامل لرستان و بختیاری خوزستان و قسمت‌هایی از همدان و اراک، به شاهزاده محمدتقی میرزا حسام‌السلطنه پسر هشتم فتحعلی شاه واگذار شد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۹). وی مدت ۲۵ سال بااقتدار بر این حوزه حکومت کرد (سعادت نوری، ۱۳۳۹: ۱۳۹). در دوران قاجار، بروجرد به یکی از مهم‌ترین شهرهای فرهنگی و مذهبی ایران تبدیل گردید. اوژن فلاندن که در حوالی سال ۱۲۵۷ ق. از بروجرد دین کرده از آن به‌عنوان شهری معروف یاد کرده است (فلاندن، ۱۳۵۶: ۴۲۰-۴۲۱). پس از وی، چریکف در ۱۸۵۰ م/ ۱۲۶۶ ق. شهر بروجرد را نقشه‌برداری و در گزارش نقشه، این شهر با شهرهای بزرگ ایران آن روز مانند شیراز، مشهد و کرمانشاه قیاس شده است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۶۲).

در این دوره، شهر بروجرد توسعه یافته و محله‌های جدید و بناهای ارزشمندی از جمله بازار و سراها و بناهای عام‌المنفعه و مذهبی متعددی در آن بنا گردید، به‌گونه‌ای که در این دوره به دارالعلم هم ملقب شده است (آیتی، ۱۳۷۴: ۵۳-۴۴). از جمله اینکه در قرون ۱۳ و ۱۴ ق. دارای ۲۵ باب مسجد تاریخی بوده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۹: ۳۱۹۶؛ بیشوپ، ۱۳۷۱: ۲۲۴). کتیبه‌های مساجد، به‌عنوان یک سند تاریخی از

صناعات ادبی نیز به کار رفته است؟

### روش تحقیق

این پژوهش بر پایه نویافته‌های اطلاعات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای با روش تحلیلی و توصیفی تدوین شده است. بازه زمانی جامعه آماری مورد نظر دوره صفوی تا اواخر دوره قاجار در ایران است و برای نیل به اهداف مدنظر، تعداد هفت مورد از کتیبه‌های سنگی به‌جای مانده از کلیه مساجد این دوره‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است. همچنین به برخی از کتیبه‌های شعر مقابر در بازه زمانی مذکور نیز در راستای تکمیل اطلاعات اشاره شده است (تصویر ۱).

### پیشینه پژوهش

در ارتباط با مطالعه پیشینه پژوهش‌های مرتبط با این موضوع، سیاهه‌ای از کتیبه‌های تاریخی مسجد جامع بروجرد در ضمن گزارش‌های باستان‌شناسی که به سرپرستی مهریار در طی سال‌های ۱۳۶۱ و ۱۳۶۲ شمسی انجام گرفته، ارائه شده است (مهریار، ۱۳۶۴؛ مقدس، ۱۳۷۲ و نیز مقدس، ۱۳۷۶). اما در این کتیبه‌ها نیز هنوز اشکالاتی از لحاظ خوانش متن وجود دارد. شیلا بلر پس از قرائت کتیبه کوفی بالای محراب مسجد جامع پی برد که بنای گنبدخانه متعلق به دوره سلجوقیان

است (Blair, 1994:4-9). علاوه بر این، محققین نیز به کتیبه‌های مساجد امام و جامع اشاره نموده‌اند (ایزدپناه، ج ۲، ۱۳۵۵ و مولانا بروجردی، ۱۳۵۳، غلامرضا عزیزی، ۱۳۸۳). در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی سیر تحولات مرمت و توسعه مسجد جامع بروجرد»، در این رابطه به برخی از کتیبه‌های شعر استناد شده است (سجادی، ۱۳۹۸). گودرزی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی شرایط سیاسی-اجتماعی بروجرد در دوره قاجار، با اتکا به تحلیل کتیبه‌های مسجد سلطانی» به بررسی شرایط سیاسی-اجتماعی بروجرد در دوره قاجار پرداخته است (گودرزی، ۱۳۹۱: ۱۷۳-۱۹۱). مقاله «تحلیل و بررسی تزئینات معماری مسجد جامع شهرستان بروجرد» (اقبالی و خوش‌رو، ۱۳۷۷) به کتیبه ایوان مسجد جامع اشاره کرده، اما تاریخ آن را ۱۰۶۸ هجری نوشته و در خوانش تاریخ دچار اشتباه شده است. در طرح پژوهشی «مطالعه مساجد تاریخی بروجرد (از لحاظ نوع، ساختار و ویژگی‌های معماری و تاریخی)» به مطالعه برخی از کتیبه‌های مسجد بروجرد مبادرت شده است (سجادی، ۱۳۹۶). با این حال، در این مقالات نیز به‌طور کامل به بازخوانی کتیبه‌های شعر مساجد بروجرد پرداخته نشده است و در مجموع، پژوهش جامع و قابل توجهی در این رابطه تاکنون منتشر نشده است.



تصویر ۱. موقعیت مساجد مطالعه شده در شهر تاریخی بروجرد در نقشه هوایی (مأخذ: گوگل ارث ۲۰۲۱ م.).

## کتیبه‌های شعر مساجد تاریخی بروجرد

### ۱- مسجد جامع بروجرد

در مسجد جامع بروجرد نیز کتیبه‌های زیادی وجود دارد؛ از جمله کتیبه کوفی مربوط به سال‌های ۵۳۳ تا ۵۳۹ ه. ق باقی‌مانده بر بدنه دیوار جنوبی مسجد، از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین عناصر تزئینی بنای دوره سلجوقی محسوب می‌شود. این کتیبه با آجرهای تراشیده شده و قالبی به خط کوفی گره‌دار زینت یافته است که با کتیبه‌های آجری مساجد، گلپایگان و برسیان و گار و گز اصفهان قابل مقایسه است. در این کتیبه «ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید» بانی گنبد معرفی شده است. متن کتیبه چنین است: «بسم الله الهم اغفر امر هذه القبه الصدر الاجل مجدالدین اجمال الاسلام عزالملک ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید اطاله بقائه» (تصویر ۲).

اما کتیبه‌های شعر زیادی از دوره صفویه تا قاجار در مسجد جامع، به شرح ذیل باقی مانده است:

**الف) کتیبه شعر منبر:** بر روی قاب عمودی پله پنجم منبر چوبی داخل گنبد خانه، کتیبه‌ای شامل ماده تاریخ، بانی و سازنده آن نقر شده است. بنا بر ماده تاریخی که در دو بیت شعر بر کناره پله ششم کنده‌کاری شده، تاریخ

۱۰۶۸ قمری مقارن با زمان شاه عباس دوم، توسط درویش «یار محمد نجار» ساخته شده است. این منبر با گره‌بندی‌های چوبی، به اشکال مشبک و قاب‌بندی‌های چندضلعی کوچک، بسیار هنرمندانه منبت‌کاری و تزئین شده است. متن آن چنین است:

«شکر که از لطف خدای جهان

یافت ز نو زیب زمین و زمان

یار محمد چو به اخلاص دل

کرد تمام منبر آن آستان

منبری آن‌سان که ز بس رفعتش

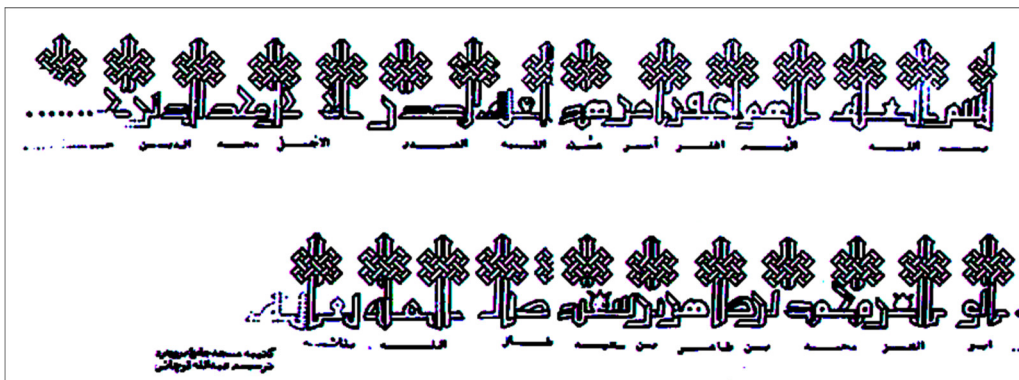
شد بره عرش برین نردبان

از پی تاریخ چنین منبری

گفت خرد: منبر اخلاص دان»

در پایان نوشته شده است: «به سعی درویش اخلاص و عمل یار محمد نجار».

ماده تاریخ «منبر اخلاص دان» به حروف ابجد، سال ۱۰۶۸ ه. ق است (مقدس، ۱۳۷۲؛ ایزدپناه، ۲۵۳۵: ۵). در گزارش ثبتی بنا، این تاریخ ۱۰۶۹ ه. ق قرائت شده (کرمی، ۱۴۰۰) و صحیح آن همان سال ۱۰۶۸ ه. ق است (تصویر ۳).



تصویر ۲. کتیبه آجری، (مأخذ: مهریار، ۱۳۶۴، طرح: عبدالله قوچانی)



تصویر ۳. ماده تاریخ منبر چوبی و امضای یار محمد نجار (مأخذ: نگارنده)

## ب) کتیبه شعر درب چوبی بین شبستان شرقی و گنبد خانه

در زمان شاه سلیمان صفوی (سال ۱۰۹۲ ق)، دری چوبی دو لنگه از چوب گردو در ابعاد  $۲/۳۰ \times ۱/۶۰$  سانتی‌متر با تزئینات گره و نقش‌های برجسته بین شبستان شرقی و گنبد خانه نصب شده بود<sup>۱</sup> کتیبه متضمن تاریخ ساخت آن به خط نسخ به شرح ذیل است: کرد سلطان محمد این در ساز

بهر این قبله‌گاه عجز و نیاز

سال تاریخش از خرد جستم

گفت: «از این در درآی وقت نماز»

جمله «از این در درآی وقت نماز»، ماده‌تاریخ آن است که مطابق با سال ۱۰۹۲ ق. است. برخی از محققین، مصرع اول بیت اول را این‌گونه قرائت کرده‌اند: «کرد سلطان محمد این در را» (ایزدپناه، ۱۳۵۵: ۵) که صحیح آن «کرد سلطان محمد این در ساز» است. علاوه بر این، در مسجد جامع کتیبه‌های دیگری از دوره صفویه وجود دارد.<sup>۲</sup>

## ج) کتیبه وضوخانه

در سمت راست هشتی ورودی درگاه غربی، وضوخانه‌ای قرار دارد که قبل از لوله‌کشی آب شهری، چاه و حوضی در آن بوده که هم‌اکنون حوض مذکور پر و تبدیل به حوض کوچکی شده است، اما چاه آن هنوز باقی است.

<sup>۱</sup> این در هم‌اکنون در گنبدخانه مسجد جامع بروجرد نگهداری می‌شود.  
<sup>۲</sup> بر بالای درگاه غربی لوح سنگی به‌طور  $۲۸ \times ۴۴۲۵$  سانتی‌متر قرار دارد. کتیبه تاریخ ورود شاه‌عباس اول صفوی در سال ۱۰۲۲ ه.ق به بروجرد را نشان می‌دهد. متن لوح سنگی مذکور چنین است: «فرمان همایون اشرف اقدس اعلی، ابوالمظفر شاه عباس، بهادر خان شرف نفاذ یافت، آنکه چون ممالک محروسه از نزول مرفه الحالند، شفقت و مرحمت شاهانه نیز درباره رفع نزول بروجرد از لوازم شمرد، به تاریخ سنه اثنی و عشرين و الف» (۱۰۲۲). نوشته از خط و انشای نامناسبی برخوردار است و ظاهراً با عجله نوشته شده است. کلمات نفاذ و رفع و شمرد در این کتیبه مورد اشکال هستند.

بر روی دیواره غربی آن سنگ‌نوشته‌ای به ابعاد  $۵۷ \times ۳۴$  سانتی‌متر به خط نستعلیق باقی‌مانده که حکایت از سال احداث ساختمان حوض‌خانه در سال ۱۲۴۶ ه.ق در این محل می‌نماید. متن سنگ‌نوشته به شرح ذیل است:

«هوالعز

جناب حاج اسماعیل آن سرمایه تقوی

که از جان و دل آمد دوست‌دار آل پیغمبر

یکی طرح بنا افکند در مسجد که مسجد را

ز طرح او فزون گردید زیور با همه زیور

در آن پرداخت حوضی وه چه حوضی کز صفا آمد

زلالش در لطافت رنگ زمزم غیرت کوثر

غرض چون یافت تزئین حوض از گوارائی

چو آب زندگی آبش روانبخش و روان پرور

رقم زد خامه اشراق بهر سال تاریخش

که جاری کرد اسمائیل دیگر زمزمی دیگر»

[۱۲۴۷] راقمه محمد معین ابن عبدالصمد بروجردی

## د) کتیبه شعر سقاخانه

کتیبه دیگری به ابعاد  $۸۵ \times ۳۹$  در زیر هشتی ورودی غربی، تعمیر شده و سنگاب سقاخانه در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار نصب گشته است. به استناد آن، سنگ چاه مجدداً تعمیر شده و متن کتیبه سقاخانه عبارت است از:

در زمان دولت شاهنشاه کشور ستان

ناصرالدین‌شاه گیتی، خسرو صاحبقران

سنگ چاه مسجد جامع ز نو تعمیر کرد

هادی، آن میر هدایه شمع بزم اصفهان

باد برنا دولتش تا آنکه بنماید ظهور

قائم آل (محمد مهدی صاحب زمان)

این کتیبه بر روی نقش برجسته ترنجی شکل نوشته

شده است (تصویر ۴).



تصویر ۴. کتیبه تعمیر سنگ چاه در درگاه غربی (مأخذ: مهدی گودرزی)

#### ه) کتیبه شعر بر لوحه‌های سنگی دیواره شرقی و غربی ایوان جنوبی

در دوره فتحعلی شاه قاجار، دو لوح سنگی یکپارچه بر دیواره شرقی و غربی ایوان جنوبی نصب شده است که به موجب آن، به دستور تقی‌خان رازانی حاکم بروجرد، در سال ۱۲۰۹ قمری مسجد تعمیر کامل شده و ایوان و گلدسته‌های طرفین آن به گنبدخانه الحاق شده است. (تصاویر ۵ و ۷) سرلوحه اول کتیبه پایه شرقی ایوان: «کتب محمد معین ابن عبدالصمد البروجردی».

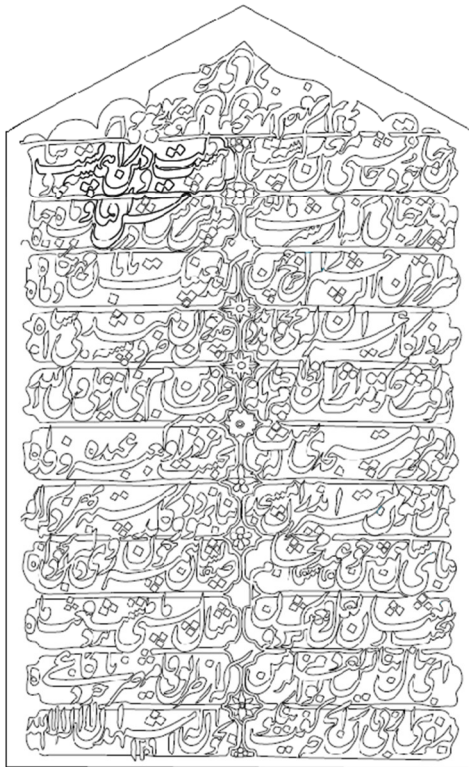
#### ح) متن سنگ‌نوشته بر روی پایه غربی ایوان:

جهان جود تقی‌خان معدلت گستر  
که هست ملت و دین را همیشه پشت و پناه  
سپهر قدر جنانی که از شرف مالند  
به پیش فرش درش آفتاب و ماه جباه  
هزار قرن اگر چشم زال چرخ کهن  
کند بعینک تابان مهر و ماه نگاه  
به روزگار عزیزان که می‌نخواهد دید  
چنین جوان خردمند پیشه بی‌اشباه

گرفت امر حکومت از آن نظام چنانکه  
نظام دین نبی از علی ولی الله  
نمود امر به تعمیر مسجدی که نوشت  
نخست بر در او کعبه عبده و فداه  
پس از نمودن تعمیر اندر آن مسجد  
بنا نمود دو گلدسته بهر ذکر اله  
بنایشان همه چون عهد عاشقان محکم  
صفایشان همه چون روی دلبران دلخواه  
بجنت رفعتشان نقل رفعت گردون  
مثال پستی ماهی است نزد رفعت ماه  
برای سال بنایشش بفکر بودم من  
که از طریق وفا مصرعی ناخودگاه  
[مناد]ی از پی تاریخ چه نیکو گفت  
بخوان له اشهد ان لا اله الا الله ۱۲۰۹  
«راقم محمد معین ابن عبدالصمد البروجردی»  
خط کتیبه لوحه سنگی سمت غربی ایوان، قطعه شعری  
مشتمل بر یازده بیت به خط نستعلیق زیبا است که بر  
سنگ مرمر سبز رنگ نوشته شده است. اشعار را در  
جداول منظم و یکسان، با قابی کادربندی شده و در  
تقاطع قاب‌ها از نقوش گل و بته برای تزئین بهره



تصویر ۵. کتیبه پایه شرقی ایوان غربی مسجد جامع بروجرد  
(مأخذ: آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی لرستان)



تصویر ۶. طرح کتیبه پایه غربی ایوان غربی مسجد جامع بروجرد  
(مأخذ: آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی لرستان)

گرفته‌اند و با خطی خوش و زیبا به نگارش درآورده‌اند. (تصاویر ۵ و ۶) در قرائت این کتیبه نیز از سوی محققان، اشتباهاتی صورت گرفته بود؛ از جمله نام کاتب (خوشنویس) که به اشتباه حسین خوانده شده بود و نیز برخی از حروف اشعار از قلم افتاده بود.

**ک) متن لوح سنگی پایه شرقی ایوان بدین شرح است:** کتب محمد معین ابن عبدالصمد بروجردی

تقی خان معدن اشفاق و احسان

کفش جود و سخا را گشت مصدر

یگانه گوهر دریای اجلال

که باشد باد نام پاک گوهر

بحسن تربیت بر زیر دستان

ز بس باشد ز احسان سایه گستر

اگر گویم که خورشید جهان است

جلال و جاه او را نیست در خور

به تعمیر همین مسجد به اخلاص

موفق شد چو از توفیق داور

دو گلدسته که بینی زان بر آورد

که با ذات البروج آمد برابر

فلک بر پاست زین دو زانکه گشتند

ستون از بهر این خرگاه اخضر

مقدس از ریا چون بودیش کار

به سعیش لطف حق گردید یاور

به تاریخش روانی گفت حافظ

«تقدس شأنه الله اکبر» ۱۲۰۹

بر بالای لوحه، نام خوشنویس آمده است: کتیبه محمد

معین ابن ابی الصمد بروجردی.

خط کتیبه لوحه سنگی سمت شرقی ایوان، مشتمل بر ۹ بیت شعر به خط نستعلیق زیبا در قالب قطعه است که بر سنگ آهنی نوشته شده است. در این لوحه، اشعار در جداول منظم و یکسان در قابی کادربندی شده و با خطی خوش و زیبا به نگارش درآوردند. اما در این کتیبه، از نقوش تزئینی استفاده نشده است (تصویر ۷).

دستور او تجدید بنا و یا تعمیر شده است. بر بالای درگاه، بر سنگی این اشعار مشاهده می‌شوند:



تصویر ۷. کتیبه پایه شرقی ایوان غربی مسجد جامع بروجرد (مأخذ: آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی لرستان)



تصویر ۸. طرح کتیبه پایه غربی ایوان غربی مسجد جامع بروجرد (مأخذ: آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی لرستان)

مصرع بیت اول یا توسط محققان قرائت نشده و یا اشتباه قرائت شده است. برخی آن را «تقی خان معدن احسان و شفقت» قرائت کرده‌اند (مهریار، ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵) که درست آن «تقی خان معدن اشفاق و احسان» است. بعضی از محققین، به اشتباه نام معین در «راقم محمد معین ابن عبدالصمد البروجردی» را حسین قرائت کرده‌اند. نکته دیگر اینکه «البروجردی» در این کتیبه به صورت «برالروجرید» نوشته شده که می‌تواند اشتباه حجار یا اشاره به نام دیگری باشد. ایزدپناه این مصرع را این‌گونه قرائت کرده است: «که باشد باورم از پاک‌گوهر» (ایزدپناه، ۱۳۵۵: ۶). در بیت ۱۰ برخی به اشتباه «خرگاه اخضر» را دریای اخضر قرائت کرده‌اند (مهریار، ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵). عمده کتیبه‌های گچی در ایوان جنوبی و سنگی در ازاره‌های ایوان شمالی مسجد امام، سال ۱۲۰۹ ه.ق را نشان می‌دهند که مقارن با حکومت تقی خان رازانی در بروجرد است (جدول ۲). به موجب الواح سنگی که بر روی پایه‌های شرقی و غربی ایوان جنوبی مسجد جامع نصب شده‌اند، (تصاویر ۱۰ و ۱۱) به دستور تقی خان رازانی حاکم بروجرد، مسجد و ایوان تعمیر شده و گلدسته‌های طرفین ایوان در سال ۱۲۰۹ ق. به آن الحاق گشته است. علاوه بر این، شبستان زمستانی مسجد جامع نیز به دستور این حاکم بروجردی ساخته شده است (مهریار، ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵). هم‌خوانی تاریخ‌های مسجد سلطانی (امام) با تاریخ‌های مذکور نشان می‌دهد که مسجد سلطانی نیز در دوره حکومت تقی خان رازانی و قبل از تشکیل حکومت قاجار ساخته شده است.

بعد از درگاه امامزاده جعفر، دری از چوب کار گذاشته شده که بر روی آن کنده‌کاری‌های جالب توجهی وجود دارد و نیز بر حاشیه آن آیاتی از قرآن کنده شده و تاریخ ساخت آن ۱۲۰۳ قمری است. نام استاد سازنده آن نیز، علی‌اصغر بروجردی و بانی این در، شخصی به نام تقی خان است. این رواق و درگاه نیز به

علی (ع) به خط کوفی به طرز هنرمندانه ۸ بار در قاب دور طاق نمای محراب تکرار شده است (تصویر ۹). کتیبه گچی با شعر در داخل طاق نمای محراب قرار دارد: «نوروز شد گل در چمن آرام گرفت جمشید جم از دست جهان جام گرفت امروز علی نشست بر جای نبی از فتح علی زمانه آرام گرفت»

### ۳- کتیبه شعر مسجد و مقبره دو خواهران

این مسجد در خیابان شریعتی، کوچه ادب (کوچه مسجد دو خواهران)، واقع شده است. مجموعه مسجد، به نام-های مسجد دو خواهران و مقبره کشفی، شامل یک مسجد و دو مقبره در کنار هم قرار دارند. در سمت راست ورودی مقبره دو خواهران، کتیبه‌ای به خط نستعلیق بر سینه دیوار نصب گشته که در آن قید شده بنا خراب بوده و در سال ۱۲۲۴ قمری توسط شخصی به نام حاجی ابراهیم تعمیر شده است؛ همچنان که در سطر پنجم کتیبه مذکور آمده است. وجه تسمیه این مسجد به دو خواهران، وجود مقبره‌ای است که منسوب به دو تن از خواهران امام رضا (ع) می‌باشد. اما اشاره‌ای به نام این دو خواهر نشده است (تصویر ۱۰).

سپهر رتبه تقی‌خان که شبه او هرگز ز دودمان بشر مادر زمانه نژاد رواق جعفر موسی که چون دل عشاق شکسته بود ز آسیب این خراب آباد به سعی و همت او در زمان شد اکنون طاق ابروی خوبان گره‌گشای مراد بعقل از پی تاریخ او سروشی گفت بگو معین تقی جعفر بن موسی آباد (۱۲۰۹) بر چهارچوب در نیز این شعر که ماده تاریخ آن است، کنده- کاری شده است. از پی تاریخی اتمامش شد این ورد حسین برگشا یارب ببنای باب لطفی از کرم (۱۲۰۳)

### ۲- مساجد امام بروجرد

در مساجد امام بروجرد، کتیبه‌های زیادی وجود دارد؛ اما تنها در ایوان جنوبی آن، بر روی محراب گچی شبستان جنوبی که دارای طاق مقرنسی بسیار زیبایی است، کتیبه‌های گچی به خط کوفی تزئین شده است. محراب شبستان جنوبی با ابعاد ۵×۴ متر و عمق ۲/۶۰ با مقرنسی گچی بسیار زیبا و کاشی‌های خشتی، کتیبه‌های گچی مزین به خط کوفی و اسماء متبرکه که الله، محمد، علی فاطمه، حسن، حسین بلغ العلی بجماله است و نیز اسم



تصویر ۹. لوحه گچی در محراب مسجد امام بروجرد (مأخذ: نگارنده)

ثانی خلد برین کز منزلت روح‌الامین  
در ازل بر آستانش بهر حاجت کرده جا  
صاحبان معجز و عصمت شفیعان امم  
خواهران سرور دین قبله هشتم رضا  
بود چون این بقعه ویران کرد تعمیر آنجناب  
کین عمل باقی ز وی ماند در این دار فنا  
شد ز ابراهیم دیگر بار این کعبه بنا  
منشی کان ضیا زد بهر تاریخش رقم ۱۲۲۴»

#### ۴- کتیبه شعر مسجد قلعه / مسجد جعفر صادق (ع)

مسجد هم‌اکنون در محله جعفری واقع شده است و یکی  
مساجد قدیمی می‌باشد که در کوی علمدار (دودانگه) از  
محلات قدیمی بروجرد واقع بوده، اما به مناسبت قرار  
گرفتن در کنار حصار و قلعه‌ی قدیمی شهر، به نام  
مسجد قلعه مشهور شده است (مولانا بروجردی، ۱۳۵۳:  
۱۷۵-۱۷۶؛ نیز لولویی، ۱۳۸۲: ۶۶). بنابر کتیبه، نام  
اصلی آن، مسجد امام جعفر صادق بوده است. مؤلف  
کتاب بروجرد شناسی ۱، در این رابطه نوشته است:  
«گذشته از مسجدهای جامع و امام مسجدهای رنگینه،  
امیرالمؤمنین، امام رضا (ع) و قلعه، با توجه به قدمتشان،  
احتمالاً از جمله مسجدهایی هستند که اعتمادالسلطنه  
آن‌ها را دیده است» (عزیزی، ۱۳۸۳: ۴۰).

مسجد قلعه، دارای دو شبستان زمستانه و شبستان  
تابستانه است. بر درگاه ورودی غربی لوحی سنگی وجود  
دارد (تصویر ۱۱) و بر سینۀ ایوان شبستان تابستانه نیز  
لوحه‌ای سنگی متضمن کتیبه‌ای از شعر نصب شده است  
(تصویر ۱۲).

۱- لوحه سنگی درگاه جنوب غربی مسجد جامع:  
لوحه‌ای سنگی بر پیشانی درگاه جنوب غربی قرار دارد  
که متن آن متضمن قصیده‌ای در خصوص بانی، طراح  
مسجد و سال ساخت شبستان، تخلص شاعر قصیده  
(سراج) و در پایان ماده تاریخ و تاریخ ساخت است. شرح  
کتیبه:



تصویر ۱۰. لوحه سنگی نصب‌شده در ورودی مقبره دوخواهران  
(مأخذ: نگارنده)

می‌توان گفت مقبره دوخواهران، با توجه به گنبد  
ترکین آن، قدیمی‌ترین قسمت بنا و هسته اصلی تشکیل  
مجموعه بوده است. مقبره دوم متعلق به حاج سید جعفر  
کشفی، از علمای شهر در دوره قاجار بوده که در سال  
۱۲۶۷ هجری بدرود حیات گفت. در سمت راست ورودی  
مقبره دو خواهران، کتیبه‌ای به خط نستعلیق شامل ۱۰  
سطر (۵ بیت در وسط کتیبه و ۲ بیت در کنار) نصب  
گشته است. در کتیبه قید شده که بنا (مقبره دو  
خواهران) خراب بوده و در سال ۱۲۲۴ هجری توسط  
شخصی به نام حاجی ابراهیم تعمیر شد. متن کتیبه لوح  
سنگی:

«پیرو اهل سعادت حاجی ابراهیم آنکه  
هست اندر زهد و تقوی مؤمنان را پیشوا  
بر رخس روز ازل در دو دولت گشود  
بود مایل آن بحر بفرار ارباب سخا  
بود چون از جور دهر و گردش گردون خراب  
این منور روضه عرش آستان باصفا



تصویر ۱۱. لوحه سنگی بالای ورودی درگاه جنوبی (مأخذ: نگارنده)

«بسم الله الرحمن الرحيم

ساخت در عهد ابرقدرت دارای جهان	در پناه کرم ایمن ز حوادث باشد
وارث خاتم جم صاحب اورنگ قباد	بازوی همت او راست عطا فر جواد
شاه پرویز خدم خسرو کسری دربان	نظر رحمت حق شد بسوی دارسرور
ظل حق ناصر دین شه ملک عدل نهاد	که به این خطه در روضه رضوان بگشاد
این شبستان فلک رفعت خلد آیین را	از پی ریختن طرح بنا اسماعیل
دین اهل سخا قدوه ارباب سداد	چون سنمار در او داد هنرمندی داد
پاکدین جعفر صادق که به پاداش عمل	بست نقشی ز گل و خشت بدان پرکاری
جعفر صادقش اندر دوجهان یاور باد	کز تعجب گزد انگشت بدنمان بهزاد
چه شبستان ز شرف غیرت بیت المعمور	هست هر سنگ تراشیده وی سرمشقی
از صفا رشک فزای ارم ذات عماد	که هنرمندی از او کسب نماید فرهاد



بعد اتمام رقم زد پی تاریخ سراج

ثانی مسجد اقصی شده اینجا بنیاد ۱۳۱۰»  
با توجه به تاریخی که بر بالای سر در چوبی این درگاه حکاکی شده، در چوبی شبستان جنوبی (مسجد زمستانی) آن در سال ۱۲۳۱ هجری ساخته شده است. شبستان ضلع از قدمت بیشتری برخوردار بوده و با توجه به تاریخی که بر بالای سر در چوبی درگاه قدیمی حکاکی شده (۱۲۳۱ هجری)، احتمالاً در اوایل قرن سیزدهم هجری ساخته شده؛ اما در سال «۱۳۱۰ ه. ق» به اتمام رسیده است.

کتیبه در داخل طاق نمایی آجری نصب شده است. در بالای کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحیم» به خط نستعلیق زیبایی به صورت برجسته بر سنگی به رنگ خاکستری تیره، در جداول منظم و یکسان در داخل قاب‌ها نگارش یافته است و پیرامون آن با نقش گل و بته تزئین شده است (تصاویر ۱۱ و ۱۴). سطح لوحه سنگی کادربندی شده و قاب‌ها دارای طرح یکسانی هستند. اشعار کتیبه سنگی، قصیده‌ای با موضوع اشاره به ساخت شبستان در عهد ناصرالدین شاه قاجار، اسماعیل کسی که طرح بنا را ریخته است، و به نام شاعر سراینده با تخلص سراج و تاریخ ساخت اختصاص دارد. در این قصیده به «دار سرور» که در قرن سیزدهم لقب شهر بروجرد بوده، اشاره شده است (تصویر ۱۴). در تذکره حزین نام این شاعر محمدحسین سراج و درگذشت وی را به سال ۱۳۲۴ به روزگار مظفرالدین شاه قاجار آورده است (حزین، ۱۳۷۷: ۲۷۵).

۵- شبستان تابستانه در ضلع شمالی صحن قرار دارد. لوحی سنگی بر روی ستون وسطی نصب شده (تصویر ۱۲) و متن کتیبه آن شامل قصیده‌ای در خصوص زمان ساخت، ماده تاریخ و سال ساخت «۱۳۱۱ ه. ق»، به شرح ذیل است:

«بسم الله الرحمن الرحیم»

به عهد خسرو صاحبقران خاقان دین پرور  
فلک خرگاه انجم جیش کیوان تخت مهر افسر  
خدایو ملک ایران ناصرالدین شاه جم پرور  
که دربان درش را عار از دارا و اسکندر  
بنا بنمود این ایوان مسجد جعفر صادق  
که باشد جعفر صادق معینش در صف محشر  
چه ایوان کز شرف اندر زمین چون بیت معموری  
چه ایوان کز صفا اندر عجم چون کعبه دیگر  
ز بس شب تا سحر جمعند بر طاعت اندر وی  
شود از ناله شب‌زنده‌داران گوش گردون کر  
غبار صحن او کحل البصر بر حوری و غلمان  
زالل جوی او صافی‌تر از تسنیم و از کوثر  
بسال قبل کرد اتمام آن زیبا شبستان را  
ز بعد او پیا آورد این ایوان خوش‌منظر  
یکی چون بیت معمور و دگر چون مسجد اقصی  
سعادت اندر او توأم شرافت اندر او مضمهر  
پی جاروب صحن او گشاید زلف حورالعین  
پی فرش رواق او ملایک گسترد شه‌پر  
پی نشر مسایل اندر این ایوان آن مسجد  
سزد کز سدره و طوبی نمایی پایه منبر  
سراج از بهر تاریخش چو جوپا شد خطاب آمد  
نماز شب در این ایوان قبول درگاه داور ۱۳۱۱»



تصویر ۱۴. طرح تزئینات بالای لوحه سنگی درگاه مسجد (مأخذ: نگارنده)



تصویر ۱۵. طرح تزئینات بالای لوحه سنگی ایوان مسجد تابستانه (مأخذ: نگارنده)



تصویر ۱۲. لوحه سنگی در ایوان مسجد تابستانه (مأخذ: میراث فرهنگی شهرستان پروچرد)



تصویر ۱۳. لوحه سنگی در ایوان مسجد تابستانه از نمای جانبی (مأخذ: نگارنده)

کتیبه در داخل طاق‌نمایی آجری نصب شده و خود کتیبه نیز به فرم همان طاق‌نما ساخته شده است. در بالای کتیبه «بسم الله الرحمن الرحيم» و پیرامون آن، با نقش گل و بته تزئین شده است و نقش دو پرنده به صورت قرینه در زیر بسم الله الرحمن الرحيم حک شده که به سمت بالا یعنی بسم الله توجه دارند (تصویر ۱۵). اشعار به خط نستعلیق زیبایی در جداولی منظم و همسان در داخل قاب‌هایی به صورت برجسته بر روی سنگ نگارش یافته است. سطح لوحه سنگی کادربندی شده و قاب‌ها دارای طرح یکسانی هستند. اشعار کتیبه سنگی شامل قصیده‌ای با موضوع اشاره به ساخت مسجد در عهد ناصرالدین‌شاه قاجار، سازنده ایوان آن به نام جعفر صادق و به نام شاعر سراینده با تخلص سراج و تاریخ ساخت اختصاص دارد.

<sup>۳</sup> توضیح: به علت نصب بخاری و لوله بخاری در جلو کتیبه، در زمان عکاسی امکان تصویر از روبرو ممکن نبود.



تصویر ۱۵. سنگاب مسجد ناسکدین در محل اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهرستان بروجرد نگهداری می‌گردد (مأخذ: نگارنده)

«آب نوش ای دل بیاد تشنه کام کربلا  
لعن کن با چشم تر بر کوفیان بی وفا  
خواست تا ..... بحسن بگوید عقل گفت  
باشد این سنگاب از وی وقف شاه کربلا»  
حاجی کاظم چون برادر هست تا آن ارجمند  
زاد راحت .....  
حاجی هادی را خدا سیراب از کوثر کند  
هم ازو مسرور گردد خامس آل عبا

اما شبستان ضلع شمالی به استناد کتیبه آن در عهد ناصرالدین‌شاه قاجار در سال «۱۳۱۰ هجری» و ایوان مسجد در سال «۱۳۱۱ هجری» با همت شخصی به نام جعفر صادق به اتمام رسیده است. بنا بر اظهار اهالی، به سفارش آیت‌الله شیخ علی‌محمد و با همت یکی از هیئت امناء مسجد، به نام سید جلال کتیراچی، مسجد ترمیم و توسعه یافته است.

#### ۶- سنگاب مسجد ناسکدین

این شعر به سبک اشعار محتشم کاشانی در رسای شهدای کربلا سروده شده است دو بیت اول را ابیاتی از «محتشم کاشانی» تشکیل می‌دهد که در رسای شهدای کربلا سروده است. در بیت آخر نام اهداءکننده آن حاجی هادی آمده است، هر مصرع از اشعار در یک قاب کادربندی شده قرار دارد و در وسط هر دو مصرع از ابیات آن، نقش گل چهار برگ چلیپایی شکل طرح شده است که نظیر آن در بدنه سنگاب‌های دوره صفوی نیز

این مسجد در خیابان جعفری بروجرد روبروی بازار زرگران، در گذر قدیمی علمدار قرار دارد. مسجد متشکل از یک شبستان زیر زمینی کوچک به مساحت ۱۷۵ مترمربع و یک مسجد نوساز بر روی آن است. سنگاب هم اکنون در محل اداره میراث فرهنگی شهرستان بروجرد نگهداری می‌شود (تصویر ۱۵). بر دور تا دور لبه این سنگاب، ابیاتی به شرح ذیل نوشته شده است.

به فرم پیچ تزئینی مشابه پایه ستون‌های سنگی کنده- کاری و منقوش شده است.

### جدول ۱. مشخصات کتیبه‌های شعر

ردیف	موقعیت اثر	مضامین مورد استفاده	راقم/ هنرمند	ماده تاریخ	تاریخ
۱	منبر مسجد جامع	شکرگزاری از لطف خدای جهان اخلاص عمل- ساخت	نجار: یار محمد	منبر اخلاص دان	سال ۱۰۶۸ ه.ق
۲	درب چوبی گنبد خانه مسجد جامع	ساخت در به وسیله سلطان محمد		«از این در آری وقت نماز»	شاه سلمان صفوی سال ۱۰۹۲ ه.ق
۳	کتیبه وضوخانه مسجد جامع	ساخت حوض خانه توسط حاج اسماعیل	راقم محمد معین ابن عبدالصمد بروجردی	که جاری کرد اسماعیل دیگر زمزمی دیگر	۱۲۴۷ ه.ق
۴	تعمیر سنگ چاه مسجد جامع	تعمیر دوباره سنگ چاه مسجد جامع توسط هادی (میر شمع بزم اصفهان)		قائم آل محمد حضرت صاحب زمان	ناصرالدین شاه
۵	کتیبه سقاخانه مسجد جامع	تعمیر دوباره سنگ چاه مسجد جامع- هادی، میر شمع بزم اصفهان		محمد مهدی صاحب زمان	ناصرالدین شاه
۶	کتیبه غرب ایوان جنوبی	تعمیر مسجد و بنا نمودن دو گلدسته توسط تقی خان	راقم محمد معین ابن عبدالصمد بروجردی	اشهد ان لا اله الا الله	دوره زندیه سال ۱۲۰۹ ه.ق
۷	کتیبه شرق ایوان جنوبی مسجد جامع	تعمیر مسجد و بنا نمودن دو گلدسته توسط تقی خان	محمد معین ابن ابی الصمد بروجردی	تقدس شأنه الله اکبر	دوره زندیه/ سال ۱۲۰۹ ه.ق
۸	محراب مسجد امام بروجرد	نشستن فتحعلی شاه بر تخت			فتحعلی شاه قاجار
۹	کتیبه شعر مسجد دوخواهران	تعمیر مسجد و روضه منوره دوخواهران امام رضا (ع) توسط حاجی ابراهیم	منشی کان ضیا زد بهر تاریخش رقم	شد ز ابراهیم دیگر بار این کعبه بنا	سال ۱۲۲۴ ه.ق
۱۰	کتیبه شعر درگاه مسجد قلعه	ساخت شبستان توسط جعفر صادق اشاره به شهر دارسرور- طراح بنا اسماعیل	سراج	ثانی مسجد اقصی شده اینجا بنیاد	ناصرالدین شاه ۱۳۱۰ ه.ق
۱۱	کتیبه شعر ایوان مسجد قلعه	بنا نمودن ایوان مسجد جعفر صادق	سراج	نماز شب در این ایوان قبول درگه داور	ناصرالدین شاه ۱۳۱۱ ه.ق
۱۲	سنگاب مسجد ناسکدین	شعری از محتشم کاشانی در خصوص مضایقه آب توسط کوفیان- توسط حاجی هادی			دوره ناصرالدین شاه

### نتیجه‌گیری

بازخوانی شدند. علاوه بر این، چند کتیبه جدید که در مطالعات میدانی شناسایی شده بودند، مورد قرائت و مطالعه قرار گرفته و در این مقاله معرفی شدند. اوج کاربرد کتیبه‌های شعر، متعلق به دوره زندیه و قاجاریه

بنا بر اهداف این مقاله، تمام کتیبه‌های شعر مساجد تاریخی مورد بازخوانی قرار گرفته و در این رابطه تعدادی از آن‌ها که از لحاظ خوانش، دارای اشکال بودند،

تزئین شده و نقش دو پرنده به صورت قرینه در زیر «بسم الله الرحمن الرحيم» حک شده که به سمت بالا یعنی «بسم الله» توجه دارند. با وجود اینکه اشعار به فراخور موضوعات خاص مرتبط با احداث و تعمیر بناها سروده شده‌اند، با این حال در اشعار مذکور از آرایه‌ها و صناعات شعری همچون تشبیه، تلمیح، تشبیه و تشبیه تفضیل، واج‌آرایی، پارادوکس، تناسب، تشبیه و تشبیه تفضیل، واج‌آرایی، پارادوکس، تلمیح، لف و نشر و به کرات از ماده‌تاریخ استفاده شده است.

### تقدیر و تشکر

بعد از سپاس خدای بزرگ؛ لازم می‌دانم به پاس یاری از جناب استاد سید حشمت‌اله موسوی که در ارتباط با صناعت به کار رفته در اشعار، مساعدت لازم را معمول فرمودند و نیز از دکتر مهدی جاهد که در برگردان چکیده مساعد فرمودند و همچنین از همکاران ارجمندم آقایان حجت‌اله یارمحمدی، مهدی گودرزی، سرکار خانم محمودی، محسن طرهانی و نیز سرکار خانم جمیله کرمی که تعدادی از تصاویر را در اختیار اینجانب قرار دادند، سپاسگزاری نمایم.

### منابع

- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۷۴)، «تاریخ شهر بروجرد»، مجموعه مقالات/ایران‌شناسی: ۵۳-۴۴.
- اتینگهاوزن، ریچارد، و الگ گرابر، (۱۳۸۶)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۷۹)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، مربوط به سال‌های ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ قمری، از روی نسخه موجود در آستان قدس، تهران: امیرکبیر.
- اقبالی، میترا، خوش‌رو، قاسم (۱۳۷۷)، «تحلیل و بررسی تزئینات معماری مسجد جامع شهرستان بروجرد»، فصلنامه پژوهش در علوم، مهندسی و فناوری، دوره ۴، شماره ۳: ۵۵-۱۲.

است. اما در ارتباط با بنیان و هنرمندان و نوع و سبک و سیاق خط و خوشنویسی و مفاد و مضامین آن‌ها، با نگاهی به کتیبه‌های شعر می‌توان نتیجه گرفت که موضوع اغلب اشعار به بنیان و تاریخ ساخت و تعمیرات اختصاص دارد و همچنین نام برخی از شاهان و حکمرانان محلی در لابه‌لای ابیات آورده شده که در رأس آن‌ها از ناصرالدین شاه و فتحعلی شاه قاجار و سلطان محمد، حاج اسماعیل، تقی‌خان، حاجی ابراهیم، جعفرصادق، حاجی هادی نام برده شده است.

بر اساس کتیبه‌ها، نقش یکی از عوامل حکومتی به نام تقی‌خان، که در تاریخ نام‌چندانی از وی نیامده است، در ساخت مسجد امام و تعمیر کامل مسجد جامع و الحاق گلدسته‌های طرفین آن به ایوان روشن شد.

کتیبه‌ها، متعلق به بزرگان جامعه و عمال حکومتی بوده است. همچنین از برخی طراحان و معماران و خطاطان و شاعران، مانند محمد معین ابن عبدالصمد البروجردی (خوشنویس)، حسین (شاعر)، سراج (شاعر)، ضیا (احتمالاً شاعر)، اسماعیل (طرح و معمار) در ضمن اشعار نام برده شده است. قالب اشعار کتیبه‌های سنگی موجود معمولاً قطعه و قصیده است.

تأکید هنرمندان بر گزینش متونی با موضوعات مذهبی و مرتبط با ساخت مسجد بود. مطلع برخی از کتیبه‌های دوره قاجار «بسم الله الرحمن الرحيم» است و مفاد ماده‌تاریخ اکثر کتیبه‌ها را شعائر و موضوعات مذهبی مانند «فائم آل محمد حضرت صاحب زمان»؛ «أشهد ان لا اله الا الله» و «تقدس شأنه الله اکبر»؛ «شد ز ابراهیم دیگر بار این کعبه بنا»؛ «ثانی مسجد اقصی شده اینجا بنیاد»؛ «نماز شب در این ایوان قبول درگه داور» تشکیل می‌دهد. همچنین، هنرمندان کتیبه‌ها را در جداول منظم و همسان در داخل قاب‌های کادربندی شده به بهترین اسلوب خوشنویسی به خط نستعلیق زیبایی به صورت برجسته بر سنگ به رشته تحریر درآورده‌اند. کتیبه‌های مسجد قلعه با نقش گل و بته

- ایزدپناه، حمید (۱۳۵۵)، کتیبه‌های بروجرد، صص ۸-۱، تهران: چاپخانه سپهر. (این مقاله در ارمان زرین کوب، از انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر لرستان به چاپ رسیده است.)
- بهپور، باوند (۱۳۸۴)، «کتیبه‌نگاری در دوره قاجار (بررسی هشت بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان)»، هنرهای زیبا، ۲۲
- بیشوب، ایزابلا (۱۳۷۵)، از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه مهراب امیری، تهران: نشر سهند (و نشر آزان. حاجی‌زاده باستانی، کریم (۱۳۹۷)، «زیبایی‌شناسی و ارزش‌های نمادین کتیبه‌های مسجد جامع یزد»، پژوهش‌های باستان‌شناسی، دوره ۸، شماره ۱۸: ۱۹۲-۱۷۵.
- حزین بروجردی، حسین (۱۳۷۷)، تذکره حسین حزین یا دورنمایی از شهرستان بروجرد، بروجرد: مجمع متوسلین به آل محمد (ص).
- خاوری شیرازی، فضل‌الله (۱۳۸۰)، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، تهران: چاپ ناصر افشار فر.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، ج ۱۱، ذیل «کتیبه و اشفاق» سجادی، علی (۱۳۹۶)، پژوهش «مطالعه مساجد تاریخی بروجرد (از لحاظ نوع، ساختار و ویژگی‌های معماری و تاریخی)»، کتابخانه و مرکز اسناد پژوهش‌سکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- سجادی، علی (۱۳۹۸)، «بازخوانی سیر تحولات مرمت و توسعه مسجد جامع بروجرد»، فصلنامه علمی پژوهش‌های مرمت و مطالعات معماری ایرانی اسلامی، سال دوم، شماره چهارم: ۱-۱۴.
- سعادت نوری، حسین (۱۳۳۹)، «اعتمادالدوله‌ها، حسام‌السلطنه‌ها، ظهیرالدوله‌ها»، مجله یغما، ش ۳: ۱۴۲-۱۳۸.
- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۴)، هنر شیعی. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین و میرزا محمد حسنی (۱۳۹۵)، «نقش کتیبه‌های خوانده نشده مسجد سنگی داراب در شناسایی کارکرد و تاریخ ساخت بنا»، پژوهش‌های علوم تاریخی، سال ۸، شماره ۲: ۹۴-۸۱.
- عزیزی، غلامرضا (۱۳۸۳)، بروجرد شناسی ۱، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- فلاندن، اژون (۱۳۵۶)، سفرنامه اژون فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی ریا، تهران: ناشر اشرافی.
- کریمی، جمیله (۱۴۰۰)، «پرونده ثبت منبر مسجد جامع بروجرد در فهرست آثار ملی»، کتابخانه و مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، منتشر نشده.
- کیانمهر، قباد و تقوی نژاد، بهاره (۱۳۹۰)، «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی کاری مدرسه چهار باغ اصفهان و باورهای عصر صفویه»، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان ۳: ۱۵۴-۱۳۳.
- گودرزی، علیرضا (۱۳۹۱)، «بررسی شرایط سیاسی اجتماعی بروجرد در دوره قاجار، با اتکا به تحلیل کتیبه‌های مسجد سلطانی» پژوهش‌های باستان‌شناسی، دوره ۲، شماره ۳: ۱۹۱-۱۷۳.
- لولویی، کیوان (۱۳۸۲)، «بروجرد: دارالسرور ایران»، یافته نو، شماره ۹ و ۱۰ پاییز و زمستان ۴۰: ۶۹-۴۰.
- مقدس، محمد (۱۳۷۲)، گزارش «بررسی، تحقیق و تعمیرات انجام شده در مسجد جامع بروجرد» تا آخر شش‌ماهه اول سال ۱۳۷۰، زیر نظر دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مقدس، محمد (۱۳۷۶)، «تاریخچه مختصر مسجد جامع بروجرد»، مجموعه مقالات معماری و شهرسازی ایران، جلد ۵، انتشارات میراث فرهنگی: ۱۶۵-۷۷.
- مهریار، محمد (۱۳۶۴)، «بررسی مقدماتی مسجد جامع بروجرد»، اثر، شماره ۱۰ و ۱۱، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی: ۱۶۵-۷۷.
- مهریار، محمد، فتح‌الله یف، شامیل، فخاری تهرانی، فرهاد، قدیری، بهرام (۱۳۷۸)، اسناد تصویری شهرهای ایرانی: دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مولانا بروجردی، غلامرضا (۱۳۵۳)، تاریخ بروجرد (جغرافیا، حکام، رویدادها)، چاپخانه علمی بروجرد، تهران: صدر.
- یوسفی، حسن و گل‌مغانی‌زاده اصل، ملکه (۱۳۸۶)، هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی. اردبیل: یاوریان.



Blair, S., (1994), An Inscription from Barujird: New Data on Domed Pavilions in Saljuq Mosques, *The art of Saljuqs in Iran and Anatolia, proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982, Edited by Robert Hillenbrand, Mazda Publishers, Costa Mesa, California.*